

SERBEDÂRÎ HAREKETİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

Şahin AHMETOĞLU*

Öz

Tarihi süreç içerisinde sosyo-politik, dini ve ekonomik ortamın birçok hareketin muharrrik gücünü oluşturduğu görülmektedir. Horasan, pek çok hareketin ortaya çıktığı bir bölgedir. Bölgede ortaya çıkan hareketler yönetime karşı bir tepki hareketi olması sebebiyle siyasi, kullandığı argümanlar incelendiğinde ise dinî-mezhebî olduğu dikkat çekmektedir. Çalışmamızda VII/XIII. yüzyılda ortaya çıkan ve Şii bir hareket olduğu iddia edilen Serbedârî Hareketi ve temel görüşleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Sebzevar, Serbedârî Hareketi, Şeyh Halife, Şeyh Hasan Cürî, Şiilik, Tasavvuf

Abstract

Sarbadaran Movement and its Basic Sights

Within historical process it seems that sociopolitical, religious and economic environment constitute the locomotive power of many movements. Khorasan is a region in where a great many movements occur. It stands out that the movements emerging in the region are political because of a reaction against government and religious-denominational when examined arguments their used. In our study it is examined the Sarbadaran Movement and its basic sights, which arose in 7/13th century and which was claimed that it was a Shiite movement.

Keywords: Khorasan, Sabzevar, the Sarbadaran Movement, Sheikh Khalifa, Sheikh Hasan Juri, Shiism, Sufism

Giriş

Abbasi hilafetinin 1258 yılında yıkılmasından sonra İslam dünyasında yeni bir süreç başladı. Abbasileri ortadan kaldıran Moğollar bu sürecin öncüleri oldular. Moğolların gelişi ile başlayan yeni süreç siyasi ve dini hareketlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynadı. Özellikle bölgedeki yöneticilerin toplum üzerindeki acımasız baskıları tepkilerle karşılandı. Serbedârilik, Muşa'saîlik, Safevilik, Hurufilik gibi akımlar bu dönemin dikkati çeken oluşumlarıdır.

Horasan bölgesi, İslam Tarihi, özellikle de İslam ekollerinden biri olan Şiilik açısından önemli bir merkezdir. Şii İsnâ Aşeriyye'nin se-

---

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, sahin.ahmetoglu@igdir.edu.tr

kizinci imamı Rıza b. Musa'nın Horasan'a bağlı Meşhet (Tus) şehrine gelmesi bölgenin Şiileşmesinde ciddi katkıda bulunmuştur. Bölgede ortaya çıkan hareketler yönetime karşı bir tepki hareketi olması sebebiyle siyasi, kullandığı argümanlar incelendiğinde ise dini-mezhebî olması açısından dikkat çekmektedir. Çalışmamızda Horasan'a bağlı Sebzevar nahiyesinde ortaya çıkan, Şii ve sufi karışımı bir hareket olarak nitelendirilen Serbedârî hareketi konu edinilerek, hareketin kökenleri, ortaya çıkış sebepleri, tarihi süreci, etkileri ve temel görüşleri deskriptif bir bakış açısıyla/İslam Mezhepleri Tarihi temel metotları bağlamında incelenecektir.

1. İsimlendirme Problemi: Serbedâr Kavramı

Fars dilinde Ser-be-dâr, *ser*-baş ve *be-daran*-dara çekilmek anlamındaki iki sözcükten oluşmaktadır.¹ Harekete bu ismin verilmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Moğolların zulmüne karşı çikanların kaybedecek bir şeyleri olmadığı için bu ismi kullandıkları bilinmektedir.² Bazı araştırmacılar hareketin temelinde "İranlıların milli özgürlük" düşüncesinin yattığını iddia etmektedirler.³

Hafız Ebru'ya göre ise isyancılar zulmün ve şiddetin karşısında başkaldırdığı,⁴ başka bir rivayete göre düşmanlarının kesilmiş kafalarını mızraklara taktıkları için kendilerini Serbedâr olarak isimlen-

¹ Serbedâr kavramının kullanışları ile ilgili olarak bkz. Humeynî, Seyyid Hasan, *Ferheng-i Cami'i Fırak-ı İslâmî*, Tahran 1389/2010, I, 629; Hallaç, Omîd, *Conbeşhâ-yi Milli İraniyân- Kuyam-i Serbedârân*, Tahran 1359/1980, s. 133-139; Merçil, Erdoğan, "Serbedârî", *DİA*, XXXVI, 549-555; V. F. Büchner, "Serbedârîler", *İA*, X, 509-512.

² Moğollar'ın bölgedeki faaliyetleri ve tepkiler hakkında bkz., İkbâl, Abbas, *Tarih-i Moğol*, Tahran 1356/1977; Aynı yazar, *Zuhur-i Timur*, Tahran 1360; Tarakkî Erdekânî, Hamide, "Serbedârân-i Ser Be Dâr", *Mecelle-i Ferheng-i Pûya*, sayı: 15, Zemistan: 1388, s.45-50.

³ Hakikat, Abdurrafi', "Nehzet-i Serbedârân", *Mecelle-i Vâhid*, sayı: 8, s. 744. Bölgedeki birçok hareket için bu değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu yaklaşımın, önceki yüzyıllarda ortaya çıkan hareketlerin "İranlılık" düşüncesini temsil ettiğini ve günümüzdeki olaylarla irtibatlandırma eğiliminden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Oysaki hareketlerin ortaya çıktığı zaman, mekan ve fikri yapı itibarıyla günümüzle ilişkilendirilmesi pek kolay olmaktadır.

⁴ Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevârih*, Tahran 1380, I, 81; Hafî, Fasîh Ahmet b. Celâleddin Muhammed, *Mucmeli Fasîhi*, Meşhed 1339, III, 50.

dirmişlerdir.⁵ Hareketin taraftarlarının çoğunluğu gençlerden ve pehlivanlardan oluştuğu için Serbedâr ismi kullanılmış olabilir.⁶

İbn Batuta, Sefername'sinde bu sözcüğü *Serberdar* değil de *Ayyâran* olarak ifade etmektedir ki, Horasanda Serbedâr, Suğra'nın batısında ve Irak-i Acem'de *şuttar* olarak isimlendirilmektedir.⁷ Muhtemelen İbn Batuta bu ismi, Serbedârî liderlerinden Abdurrazzak ve diğer taraftarları için kullanmıştır.⁸

Serbedârîler için kullanılan bir başka isim de Başitin'dir. Bu şekilde kullanılmasının sebebine gelince hareketin Başitin adlı köyde başlamış olmasıdır. Şöyle ki Moğol memurları Başitin denilen köye gelerek Hasan Hamza ve Hüseyin Hamza adlı iki kardeşin evine uğramış, onlardan yemek, şarap, hatta kadın talep ettiklerinde, iki kardeş onların isteklerini yerine getirmemiştir. Memurlar zor kullanınca da her iki kardeş, "artık bizim bu rezilliğe tahammülümüz yoktur, bırakın başımız dara gitsin" diyerek onları öldürmüş ve şöyle demişlerdir: "Biz Serdengeçenleriz / Serbedârî'yiz."⁹ Bununla ilgili olarak Devletşah şu bilgileri aktarmaktadır: "Başkaldıran Başitin halkı, sabahleyin erkenden köyün dışında darağaçları dikerek, onların başına sarık ve külah koyarak ok ve taş atıyorlardı. Onlar, bu suretle isimlerini Serbedârân koydular."¹⁰

⁵ Devletşah, Semerkandî, (900/1495), *Tezkiretü's-Şüara*, be kuşesi M. Ramazani, Tahran 1338, s.208.

⁶ Ahençi, Azer, "Berresi-i Avamili Muesser der Nehostin Merhele ez Conbeş-i Serbedârân-i Horasan tâ Teşkil-i Doulet", *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyyat ve Ulum-i Ensanî Danişgah-i Tahran*, sayı: 76, Zemistan 1384/2005, s. 117-138.s.13

⁷ İbn Batuta, *Sefername*, Farsçaya çeviren M.A. Mühad, Tahran 1370, I, 464.

⁸ Ahençi, a.g.m., s. 131.

⁹ Mirhand, Mirmuhammed Seyyid Burhaneddin, (903/1498), *Ravzatü's-Safâ*, Tahran 1339/1960, V, 601; Devletşah, *Tezkiretü's-Şüara*, s.308, Handmir, Ğiyasuddin b. Hamamuddin, (942/1536), *Habibü's-Siyer fi Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, Tahan 1362/1983, III, 357; Farsiani, Madjid *Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1978, s. 117; Hüseyin Hüseyin Mukaddem- Mansur Dadaşnejad-Hüseyin Muradi Neseb-Muhammed Rıza Hidayetpenah, *Tarih-i Teşeyyo*, Kum 1386/2007, s.110.

¹⁰ Devletşah, *Tezkiratü's-Şüara*, s.312.

Fazlullah Raşiduddin ise Serbedârîleri daha farklı bir şekilde tarif etmektedir. O, Serbedârîleri devlet için zararlı bir hareket olarak görmüş olmalı ki onları rah-i zen / eşkıya ve hırsız olarak isimlendirmiştir. Onun bu şekilde değerlendirmesini, belki de İlhanlıların saray tarihçisi olmasında aramak gerekir.¹¹ Diğer taraftan İslam mezhepleri tarihinde kendi muhalifi olan fırkaları küçük düşürmek için bazı lakapların takıldığı da bilinmektedir.

Bazı kaynaklarda ise Serbedâr kavramı *Serbedal* olarak geçmektedir. Ajend'e göre bu kelime *Ser-i abdal* kelimesinin yumuşak şekilde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Abdal, bedel kelimesinin çoğuludur. Bu kavram tasavvufta, beşinci derece olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda abdal, rakip ve muhalifler için kullanılmaktadır. Buradaki *ser-be-dal* yani *abdalların reisi* veya *lideri* anlamındadır.¹²

2. Serbedârî Hareketinin Ortaya Çıkışı

Serbedârî hareketi Beyhak'a bağlı Başitin köyünde ortaya çıkmıştır.¹³ Günümüzde burası Sebzevar olarak bilinmektedir.¹⁴ Hareketin ortaya çıkış tarihi hakkında kaynaklarda birçok farklı ve çelişkili bilgiler mevcut olmakla birlikte isyanın hicri 737 yılının Şaban ayının 12'sinde başladığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Hareketin kimler tarafından başlatıldığı konusu da tartışmalıdır. Nitekim bazı araştırmacılara göre hareketi ilk başlatan şahsın Beyhak nahiyesine bağlı Başitin köyünden olan Hâce Abdurrazak'tır.¹⁶

¹¹ Farsiani, a.g.e., s. 106.

¹² Ajend, Yakub, *Kıyam-i Şii Serbedârân*, Tahran, 1363/1984, s. 352.

¹³ Beyhak hakkında daha fazla bilgi için bkz., Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhak*, tsh., Ali Ekber Feyyaz, Meşhed, 1356/1977; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, 538.

¹⁴ Sebzevar hakkında bkz. Emin Seyyid, Ali, "Evza'i Siyasi-i Sebzevar Ba'd ez İslam", *Mecelle-i Vahid*, sayı: 240-241, Mehr 1357/1978, s. 89-96, 102.

¹⁵ Ahençi, a.g.m., s. 10.

¹⁶ Hâce Abdurrazak hakkında bkz. Hal'taberi, Allahyar, "Ayâ Abdurrazak Ağâzgeri-i Kıyam-i Serbedârân est?", *Mecelle-i Şenah*, sayı: 2, Tabistan 1365/1986, s. 80-94; Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, "Hâce Abdurrazak Serbedârî", *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 34, Bahar 1371/1992, s.143-148.

Meşkûr'a göre bu grup, hareketin başlangıcında "Refaha, huzura, mutluluğa kavuşmak için sultanların zulümlerini yok edeceğiz veya bu yolda başımızdan geçeceğiz"¹⁷ diyerek ilk defa ortaya çıkmıştır. Yine ona göre bu gibi hareketler Şiiilerin Sünnilere karşı isyanlarıdır.¹⁸

Genel olarak tarihçiler Serbedârileri iki kısma ayırmaktadırlar; Birincisi Serbedâriler, ikincisi ise Şeyhiler veya Hasan Cürî tarikatının dervişleri.¹⁹ Hatta Serbedârî hareketi Hasan Cürî'nin ismine nispetle Hasaniyye olarak da isimlendirilmektedir.²⁰ Bununla birlikte Serbedârî devletini Şeyhî-Şiî devleti olarak da isimlendirenler vardır.²¹ Birinci kanat Şeyh Halife, Şeyh Hasan Cürî, Derviş Hinduvi Meşhedî, Derviş Aziz Cürî, Derviş Rukneddin gibi dini/mezhebî liderler tarafından temsil edilmiştir. İkinci kanat ise Emir Abdurrazzak, Emir Vecihuddin Mes'ud, Ay Timur, Kelu İsfendiyar, Şemseddin Ali, Yahya Kerrabî, Pehlivan Hasan Damağani, Hâce Ali Müeyyed gibi siyasi liderlerden oluşmuştur.²²

3. Serbedârî Hareketinin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Şahıslar

3. 1. Şeyh Halife

Serbedârî hareketinin fikri alt yapısının oluşmasında etkin rol aldığı varsayılan şahıslar başında Şeyh Halife gelmektedir.²³ Onun

¹⁷ Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366/1987, s. 247.

¹⁸ Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Ferheng-i Fırak-ı İslâmî*, Meşhed, 1996, s. 282.

¹⁹ Hallac, Omîd, *Conbeşha-yi Millî İraniyan: Kıyam-i Sebedaran-i Horasan*, Tahran 1389/2010, s. 86, 133.

²⁰ Meşkûr, a.g.e., s. 282.

²¹ Caferyan Resul, *Tarih-i Teşeyyo der İran tâ Tolu' Devlet-i Safevî*, 1390/2011, s. 776.

²² Perviz, Abbas, "Serbedârân", *Mecelle-i Berresihâ-yi Tarihi*, sayı: 5-6, yıl 4, s.102 vd.; Hallac, a.g.e., s. 133; Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, "İlel ve Engîzehâ-yi Nehzet-i Serbedârân", *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 27, Tabistan 1369/1990, s.184.

²³ Şeyh Halife hakkında bkz. Handmir, *Habîbü's-Siyer*, III, 358-359; Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, "Şeyh Halife", *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 28, Payız: 1369/1990, s.143-147.

hakkında kaynaklarda oldukça sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Döneminin hâlis dervişlerinden olduğu²⁴ belirtilen Şeyh Halife dini ilimleri Mazendaran'ın sufi şeyhlerinden olan Şeyh Balû Amilî'den öğrenmiş ve onun müritlerinden olmuştur.²⁵ Burada bir müddet kalmasına rağmen istediği bilgilere ulaşamamış, Simnan bölgesinin büyük sufilerinden Şeyh Rukneddin Alaüddevle Simnani'nin yanına giderek eğitimine devam etmiştir. Ders esnasında Alaüddevle, Şeyh Halife'den "dört mezhepten hangisine itikadının olduğunu" sormuş, Şeyh Halife de cevabında; "Ey Şeyh, benim aradığım bu mezheplerden üstündür"²⁶ demiştir. Rivayete göre, Alaüddevle bu cevaptan çok rahatsızlık duymuş ve elindeki divitle onun kafasına vurmuştur. Bu olaydan sonra Şeyh Halife Hâce Gıyaseddin Hamevî'nin yanına gitmiş ve orada da kendi aradığını bulamamıştır. Sonuçta Sebzevar'a gelerek, şehrin camiine yerleşmiş, vaaz ve irşat işleri ile uğraşmaya başlamıştır.²⁷ Onun, diğer sufilerin aksine dünya işlerinden uzak durmadığı, İlhanlılar aleyhine propaganda yaptığı, manevi nüfuzundan faydalanarak halk indinde önemli bir yer edindiği, siyasi ve sosyal konulara müdahale ettiği ifade edilmektedir.²⁸

Kaynakların verdiği bilgilere göre Şeyh Halife'nin faaliyetleri etraftaki Ehl-i Sünnet fakihlerini rahatsız etmiştir. Bu nedenle ondan rahatsızlık duyan âlimler, onun camide dünya işlerini vaaz ettiğini söyleyerek hakkında ölüm hükmü vermiş ve fetvayı İlhanlı hükümdarı Ebû Said'e göndermişlerdir. Ebû Sâid, "ben elimi dervişlerin kanına bilemek istemem" diyerek, bu işi Horasan valilerine tevdi etmiştir.²⁹ Neticede Şeyh Halife 736/1326 yılında Sebzevar'daki

²⁴ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 358.

²⁵ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 358; Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 604.

²⁶ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 605; Ajend, a.g.e. s.73.

²⁷ *Tarih-i Teşeyyo*, II, 109.

²⁸ *Tarih-i Teşeyyo*, II, 108.

²⁹ Mirhand, a.g.e. V, 605.

caminin avlusunda ağaca asılarak öldürülmüştür.³⁰ Başka bir rivayette ise onun kendisini astığı bilgileri yer almaktadır.³¹

3.2. Şeyh Hasan Cûrî

Hareketin önemli şahıslarından bir diğeri olan Hasan Cûrî (h. m.), Şeyh Halife'nin davet etmesi üzerine Sebzevar'a gelmiş ve onun hizmetinde bulunmuştur. Şeyh Halife vefat ettikten sonra müritleri Hasan Cûrî'ye bağlanmıştır.³² Hasan Cûrî daha sonra Nişapur'a giderek Şeyhinin öğretisini tebliğ etmeye başlamış ve etkili bir konuma yükselmiştir. Hasan Cûrî, ona katılanların isimlerini özel bir listeye kaydediyor ve şöyle diyordu: "şimdi gizlilik zamanıdır, hareket için uygun zamanı bekleyin ve silaha sarılın".³³ O, insanları Moğol hâkimlerine, aynı zamanda yerli yöneticilere karşı ayaklandırmayı hedefliyordu. Bu durum aynı zamanda hareketin diğer sufilerle olan farklılığını da ortaya koymaktadır. Çünkü tasavvufta zühd ve inzivaya çekilerek farklı bir yaşam tercih edilmekte, o ise şehirleri dolaşarak kendi faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bir ara Horasanı terk ederek Irak'a giden Hasan Cûrî'yi Ehl-i Sünnet âlimleri Orğun Şah'a şikâyet ederek, onun Şii mezhebini tebliğ ettiğini, asıl amacının ise isyan etmek olduğunu söylerler. Orğun Şah, onun faaliyetlerini araştırmak için bir heyet gönderir. Gönderilen heyet Şeyh Hasan'ın faaliyetlerinde iddia edildiği gibi taassup sahibi olduğu hakkında her hangi bir delil bulamazlar ve böylece mutaassıp fakihlerin iddiaları teyit edilmez. Fakat fukaha ikinci defa hakkında kötü söylentiler olduğunu iddia ederek onu tekrar şikâyet ederler. Bu şikâyetler sonucunda Orğun Şah, Şeyh Hasan'ı yakalatarak hapse attırır.³⁴

³⁰ Handmir, a.g.e., III, 359.

³¹ *Tarih-i Teşeyyo*, II, 109.

³² Handmir, a.g.e., III, 359; Humeynî, Seyyid Hasan, *Ferheng-i Cami' Fırak-ı İslâmî*, Tahran 1389/2010, II, 850.

³³ Semerkandî, Kemalüddin Abdurrazzak, (887/1482), *Metleu's-Sa'deyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, Be İhtimami Abdulüseyin Nevâi, Tahran 1353, s.146, Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 359; *Tarih-i Teşeyyo*, s.109.

³⁴ *Tarih-i Teşeyyo*, s. 110.

Hasan Cûrî bir müddet hapiste kalsa da müritleri tarafından hapis-ten kaçırıldıktan sonra tekrar hareketin liderliğini üstlenir.³⁵

4. Serbedârîliğin İktidara Taşınması / Serbedârî Devleti (737-783/ 1336-1381)

Serbedârîleri iktidara taşıyan süreç şu şekilde cereyan etmiştir. Moğolların birkaç memuru Başitin köyüne gelmiş, Hasan Hamza ve Hüseyin Hamza adlı iki kardeşin evine uğrayarak, onlardan yemek, şarap hatta kadın talep etmişlerdir. İki kardeş onların isteklerini yerine getirmemiş, memurlar zor kullanınca da iki kardeş; “Bizim bu rezilliğe tahammülümüz yoktur, bu yolda serden geçenleriz / serbedârîyiz” diyerek onları öldürmüştür.³⁶ Daha önce Moğol hanı Ebû Sâid tarafından Kirman’a vergi memuru olarak tayin edilen Abdurrazzak b. Fazlullah Moğol hanının ölüm haberini duyunca Başitin’e gelmiş ve isyanın liderliğini kendi üzerine almıştır.³⁷ Abdurrazzak Hasan ve Hüseyin kardeşlerini destekleyerek, gelenlere, Hâce’ye bu kardeşlerin haklı olduklarını, elçilerin uygunsuz istekte bulduklarını, bundan dolayı da öldürüldüklerini söylemelerini istemiştir. Bunun üzerine Hâce bölgeye ordu göndermiştir. Abdurrazzak halkı karşı koymaya çağırılmış ve onlara şöyle demiştir: “kafalarımızı darağacında görmek rezil yaşamaktan daha iyidir.”³⁸

Emir Abdurrazzak 738/1336 yılında Serbedârî devletini tesis ederek, kendi adına hutbe okutmuş ve sikke kestirmiştir.³⁹ Taraf-tarlarının çoğalması ile birlikte diğer bölgeleri kendi sınırları içine dâhil etmişlerdir.⁴⁰ Abdurrazzak, devletin daha da güçlenmesi için Şeyh Hasan Cûrî’yi Orğun Şah’ın hapsinden kurtararak sarayda

³⁵ Ajend, a.g.e., s. 79 vd.

³⁶ Devletşah, *Tezkiretü’ş-Şüara*, s. 308; Mirhand, *Ravzatü’s-Safa*, V, 601; Handmir, *Habibü’s-Siyer*, III, 357.

³⁷ *Tarih-i Teşeyyo*, s. 110; Hakikat, Abdirrafi’, *Tarih-i Conbeş-i Serbedârân*, Tahran 1360/1981, s.15 vd.

³⁸ Mirhand, *Ravzatü’s-Safa*, V, 602.

³⁹ Devletşah *Tezkiretü’ş-Şüara*, 209, Mirhand, *Ravzatü’s-Safa*, V, 603; Handmir, *Habibü’s-Siyer*, III, 357; *Tarih-i Teşeyyo*, s. 111.

⁴⁰ Maraşi, Mir Seyyid Zâhiruddîn b. Seyyid Nâsiruddin, (815-892), *Tarih-i Taberistan ve Ruyân ve Mazendârân*, 1345/1966, byy., s. 104.

önemli görev vermiştir. Böylece o, Şeyh Hasan Cûrî'nin halk nezdindeki nüfuzundan yararlanıyordu. Şeyh'in taraftarları devletin gelişmesinde çok önemli rol üstlenmeğe başladılar.

Emir Abdurrazzak'tan sonra yerine Vecihuddin Mesut (738-745/1338-1345) devletin yöneticiliğini üstlenmiştir. Emir Mesut hutbelerde Şeyh Hasan Cûrî'nin isminin daha önce okunması için karar vermiştir.⁴¹ Bir müddet sonra Şeyh Hasan Cûrî'nin nüfuzu o kadar çoğaldı ki Emir Mesut onu kendisi için tehlikeli görmeğe başladı. Bu nedenle onu ortadan kaldırmak için yollar aramaya koyuldu.⁴² Emir Mesut bir savaş esnasında kendi askerleri tarafından Hasan Cûrî'yi öldürttü.⁴³

Onun zamanında Serbedârî devletinin sınırları epeyce genişledi. Serbedârîler Horasan'ın çok sayıdaki şehirlerini kendi yönetimleri altına aldılar. Emir Mesut'un Firuzkuh ve Rüstemdar gibi önemli şehirleri alması ona "Sahibkıran-ı Serbedârân" denilmesine sebep olmuştur. O, daha sonra Mazenderan'a hareket ederek Amil'i almıştır. Bu seferler esnasında Rüstemdar bölgesinde bir savaşta öldürülmüştür.⁴⁴

Emir Mesut'tan sonra Ay Timur (745-747/1345-1347) tahta oturmuştur. O kendisini Emir Timur'a borçlu olarak biliyor, bu nedenle Şeyh Hasan Cûrî'nin taraftarlarına pek ilgi göstermiyordu. Onlar da kendilerini savunmak için Hâce Şemseddin Ali'yi lider seçtiler. Bir çatışma sonucunda Ay Timur öldürüldü.⁴⁵

Bu karışıklık döneminde Serbedârîlerin yönetimine Hâce Şemseddin Ali'nin tavsiyesi ile Kelu İsfendiyar (747-748/1347-1348) getirilmiştir. Fakat o kısa bir süre sonra halka çok ağır zulüm ettiğinden çıkan bir ayaklanma sonucu öldürülmüştür.⁴⁶

⁴¹ *Tarih-i Teşeyyo*, s. 112.

⁴² *Tarih-i Teşeyyo*, s. 112.

⁴³ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 360.

⁴⁴ Mirhand, *Ravzetü's-Safa*, V, 614; Maraşi, a.g.e., s.111.

⁴⁵ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 615.

⁴⁶ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 616; Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 363.

Serbedârilerin bu dönemdeki lideri Şemseddin Fazlullah (747-748/1347-1348) kaynaklarda takva ehli olarak tanıtılmaktadır. O küçük kardeşi Lütfullah b. Mesut tarafından bu göreve getirilmiştir. Fakat yöneticilikten fazla bir şey anlamadığından kendisini bu görevden azletmiş ve şöyle demiştir: “Benim yöneticilikle her hangi bir bağlılığım yoktur.”⁴⁷

Serbedârilerin önemli liderleri arasında yer alan Şemseddin Ali'nin (748-752/1348-1352) yönetime gelmesi dış baskıların azalmasına sebep olmuştur. Onun yönetime geçtiğini öğrenen Toğay Timur askeri hareketi durdurmuş ve onunla barış antlaşması imzalamıştır. Şemseddin Ali, aralarında husumet bulunan Haydar Kassab tarafından öldürülmüştür.⁴⁸

Yahya Kerrabî (753-759/1353-1358) Şemseddin Ali'nin öldürülmesinden sonra Serbedârî Devleti'nin yönetimine geçmiş, ordunun komutanlığını Haydar Kassab'a vermiştir. Onun en önemli icraatlarının biri Toğay Timur'un Gurgan ve Mazendarandaki varlığına son vermesidir.⁴⁹ O, eşinin kardeşi Alaüddevle tarafından Sebzevar'da öldürülmüştür.⁵⁰

Yayha Kerrabi'den sonra Zahirüddin Kerrâbî (759-760/1358-1359) Haydar Kassab'ın yardımıyla Serbedârî Devleti'nin başına getirilmiştir. Fakat o yöneticilik işlerinde pek bilgisi olmayan, gününü daha çok satranç ve tavla oynayarak geçirdiğinden, Haydar Kassab onu görevden almış ve kendisi devletin başına geçmiştir. Haydar Kassab Şemseddin Ali ve Zahirüddin Kerrabi'nin öldürülmesinden sonra ciddi güç kazanmıştır. Onun yönetimi dört ay gibi kısa bir dönemi içine almaktadır.⁵¹

Lütfüllah b. Mesut (761-762/1360-1362), Hasan Damağani ve Nesrullah Başitini tarafından yardım edilerek bu göreve getirilmiştir. Bir müddet sonra Lütfullah ile Hasan Damağani arasında ihtilaf

⁴⁷ *Tarih-i Teşeyyo*, s. 113.

⁴⁸ *Tarih-i Teşeyyo*, s.115,

⁴⁹ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 619.

⁵⁰ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 364.

⁵¹ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 621.

ortaya çıkmış, Damağani Lütfullah'ı yakalatarak hapse attırması daha sonra da öldürmüştü ve yönetimi ele geçirmiştir. Bir müddet yönetimin başında bulunan Hasan Damağani de Hâce Ali Müeyyed tarafından öldürülmüştür.⁵²

Hâce Ali Müeyyed (766-783/1365-1382) yönetime geldiği zaman Şeyh Hasan Cürî'nin taraftarlarının desteğini almak için derviş Aziz Mecdî'yi hareketin dini ve manevi lideri olarak seçmiştir. Fakat Hâce Ali iktidarını sağlamlaştırdığı sırada derviş Aziz Mecdî'yi kendi faaliyetlerine engel olarak görmüştür. Derviş Aziz, Hasan Cürî'yi öldüren Âl-i Kertlerden intikamının alınmasında ısrar etmekteydi. Görünüşte Aziz'in bu isteğini kabul edip intikam alınması için bir ordu gönderilse de, Aziz'in kendisinin öldürülmesi için ferman verilmiş ve Aziz öldürülmüştür.⁵³ Ali Müeyyed'in Aziz'in taraftarlarını yenilgiye uğrattıktan sonra Şeyh Halife ve Şeyh Hasan'nın mezarlarını tahrip ettirmiştir.⁵⁴ Hâce Ali Müeyyed'in öldürülmesi ile Serbedârilerin kurduğu devlet son bulmuştur.⁵⁵

Serbedârî devletini yönetenler kendilerini, *Sultan*, *Şehriyar*, *Padişah* gibi lakaplarla isimlendirmektedirler. Yine yöneticilerin *Vezir*, *Sepahsalar*, *Naip*, *Mustevfi*, *Emir*, *Noker*, *Amil* gibi lakapları kullanıldıkları ifade edilmektedir.⁵⁶

5. Serbedârî Devleti'nin Çöküşünün Nedenleri

Serbedârî hareketinin muharrik gücünü derviş ve müritler oluşturmaktaydı. İslam tarihinde özellikle dervişlerin siyasi hayatta bu denli faaliyetleri çok ender rastlanılan bir durumdur. Serbedârî devletin çöküşünü hızlandıran sebeplerin temelinde hareketin başındaki derviş ve müritlerden aldığı desteğin kaybolmasında aramak gerekir. Çünkü iktidara geldikleri süreçte ciddi desteğini aldıkları

⁵² Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 622-623.

⁵³ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 366.

⁵⁴ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, 366.

⁵⁵ Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şüara*, s. 217; Tarhi-i Teşeyyo, s. 118.

⁵⁶ Hallac, a.g.e. s. 135; Muradi Neseb, Hüseyin, "Doulet-i Serbedârân ve Tahavvulati Siyasi, İctimaî ve Ferhengi der Karni Heştom", *Mecelle-i Tarih Der Ayine-i Pejuheş*, sayı: 4, Zemistan: 1382, s. 143 vd.

sufi teşkilatı, sonraki süreçte iktidar için ciddi engel ve muhalefet oluşturmuştur. Bu da onların çoğunun bölgeden göç etmesi veya öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. İç savaşın getirdiği olumsuzluklar ve dış güçlerin saldırıları Serbedârî devletinin tarihten silinmesiyle sonuçlanmıştır.

6. Serbedârî Hareketinin Bölgesel Etkileri

Serbedârî hareketi kısa bir zaman dilimini içine alsa da sonraki dönemlerde İslam dünyasında birçok hareketin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁵⁷ Gilan⁵⁸, Mazenderan,⁵⁹ Kirman,⁶⁰ Semerkand⁶¹ ve Taberistandaki ortaya çıkan hareketleri buna örnek göstermek mümkündür. Mazerandaki Maraşiyân hareketi İzzuddin Soğendi'nin etkisi ile gerçekleşmiştir. Soğendi, Şeyh Hasan Cûri'nin yolunun sâliklerinden biri olmuş, şeyh lakabını Hasan Curi'den almıştır. Maraşi, bu hareketin taraftarlarının Şeyh İzzuddin, Şeyh Hasan Curi, Şeyh Halife, Şeyh Baluyî Zahid ve diğer sufi şeyhlerinin hepsinin nesebinin *Sultanü'l-Arifin* olarak bilinen Bayezid Bistami'ye (261/875), ondan da Şiilerin altıncı imamı Cafer-i Sadık'a (148/765) kadar ulaştığına inandıklarını belirtmektedir.⁶² Yine bu

⁵⁷ Serbedârî hareketinin bölgesel yansımaları için bkz., Muhammed Ali Şehristânî, *Tefehosî der Tarih Serbedârânî Horasan ve Mazendaran*, 1375/1996; Seyyid Kazım, Ruhânî, "İnikas-i Nehzet-i Serbedârân der Cihân-i İslam", *Mecelle-i Keyhan Endişe*, sayı: 30, s. 95-120; Hallac, a.g.e., s. 148 vd.

⁵⁸ Ajend, a.g.e., s. 323 vd.

⁵⁹ Marâşî, *Tarih-i Taberistan ve Ruyân ve Mazendârân*, s. 38-39; Dehbâşî, Ali, "Serbedârân-i Horasan ve Mazendârân", *Mecelle-i Buhara*, sayı: 2, Mehr 1377/1998, s. 217-225; Ajend, a.g.e., s. 245 vd.

⁶⁰ Karagözlü, Muhammed, "Giyam-i Serbedâran-i Kirman", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 149, Behmen 1377/1998, s. 43-45; Hallac, a.g.e., s. 138 vd.; Ajend, a.g.e., s. 231-238.

⁶¹ Serbedârîlerin Semerkand'daki faaliyetleri için bkz. Ajend, a.g.e., s. 219-230; Ajend, "Serbedârân-i Semerkand", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 8, Aban 1363/1984, s. 25-27; Baymatof, Lokman, "Serbedârân-i Semerkand", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 145, Şehrîver 1377/1998, s. 31-35; Baymatof, Lokman, "Pejuheşhâ-yi Bartold der Bare-i Serbedârân-i Semerkand", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 164, Hordad 1379/2000, s. 60-63; Baymatof, Lokman, "Tahkikatî der Bare-i Serbedârân-i Semerkand", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 163, Ordibeheşt 1379/2000, s. 46-47.

⁶² Marâşî, *Tarih-i Taberistan ve Ruyân ve Mazendârân*, s. 171-172.

dönem Tebriz'deki ayaklanmaların kökeninde Serbedârî düşüncenin etkin olduğu söylenmektedir.⁶³ Ajend, bu kıyamların Şii İsnâ Aşereyye'ye bağlı olarak ortaya çıktığını, aynı zamanda Ehl-i Sünnet'e karşı muhalif hareketler olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁴ Bazı araştırmacılara göre ise Serbedârî hareketi Safevî hareketinin fikri alt yapısını oluşturmuştur.⁶⁵

7. Serbedârîlerin Temel Görüşleri

Serbedârî hareketi mensuplarının inançları hakkında çeşitli şekillerde değerlendirilmeler yapılmaktadır. Hareketin başlangıç sebebi her ne kadar siyasi içerikli olsa da incelendiği zaman harekette, Şiilik, tasavvuf, Mehdi anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Özellikle hareketin vuku bulduğu Sebzevar'ın daha önceden Şii bir bölge olması bunu doğrular niteliktedir.⁶⁶ Diğer taraftan bu ayaklanmanın temel muharrik gücünün başlangıçta dervişler ve müritlerden müteşekkil olduğu da tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Serbedârî liderlerin Sebzevar'ı hareketin merkezi olarak seçmelerinde bölge halkının çoğunluğunun Şii olmalarının temel faktör olması muhtemeldir.

7. 1. Sebedârîlerin Şia ve Mehdilikle İlgili Görüşleri

Serbedârîlerin mezhebî kimliği konusundaki tartışmalar günümüze kadar gelmiştir. Tarihi veriler ve araştırmacıların yaklaşımla-

⁶³ Hallac, a.g.e., s. 139 vd.

⁶⁴ Ajend, a. g.e., s. 330.

⁶⁵ Rızavi, Resûl, "Mehdeviyet der Miyan Serbedâran", *Mecelle-i Meşrûkî Mevud*, sayı: 3, Payız 1386, s. 108; Reisüssâdât, "İlel ve Engizehâ-yi Nehzet-i Serbedârân", s.183.

⁶⁶ Bölgenin mezhebî durumu için bkz. Eflakiyan Mecid-Mehdi Pişvâyî, "Avâmil-i Muessir-i Vurud ve Gostereş-i Teşeyyo İmamî der Beyhak (Sebzevar) ez Âğaz tâ Hamle-i Moğol", *Mecelle-i Tarih der Ayine-i Pejuheş*, sayı: 1, Bahar 1390/2011, s.39-63; Perhizkârî, Seyyid Ruhullah, "Nakş-i Douleti Şii-î Serbedârân-i Horasan der Gostereş-i Teşeyyo ve Temeddüni İslamî", *Mecelle-i Pejuheşi Tarihi Ferheng ve Temedduni İslamî*, sayı: 13, Zemistan 1392/2013, s. 31-50.

rına bakılırsa harekette Şiilikle ilgili görüşlerin olduğu ağır basmaktadır.⁶⁷

İbn Batuta Serbedârilerin inançları hakkında şöyle demektedir: “Bu kavmin hepsi Rafîzi mezhebindedir. Onların asıl amacı Horasandaki Sünniliği ortadan kaldırmaktır. Tus (Meşhed) şehrinde Hasan isimli bir Rafîzi şeyhi vardır ki Şia'nın sâlihlerinden sayılmaktadır. Hasan, Serbedârilere adaleti ve kanunu tavsiye ediyordu. Onların adalet anlayışı o kadar arttı ki altın ve gümüş sikkeleri kışlalalarında toprak üzerine atarlardı ve sahibi ortaya çıkıncaya kadar hiç kimse ona el uzatmazdı.”⁶⁸ Hamidullah Müstevfî'ye göre de Sebzevar halkının mezhebi İsnâ Aşeriyye idi.⁶⁹ Bir başka görüşe göre bölgedeki hareketlerin tamamı Şiî taraftarlığı ve Şiî ulemayı savunmak üzere ortaya çıkmıştır.⁷⁰

Hareketin liderlerinden Şeyh Hasan Cûrî'nin Toğay Timur'a yazdığı ve *Ravzatü's-Safa* adlı eserde yer alan mektupta onun görüşlerinin içeriği hakkında bilgi edinmemiz mümkündür. O, mektubunda, “Padişahın ve bizim, Allah'a itaat ve Kur'an'la amel etmesi gerek. Eğer bir şahıs bunun aleyhine amel etse asidir ve halkın ona karşı koyması gerekir. Eğer padişah Allah'a ve Resulü'ne tabii olursa, biz de ona tabii oluruz, yok, eğer tersi olursa bizim aramızda kılıç hükmedecektir”⁷¹ demektedir. Yine o kendi itikadı hakkında Orğun şaha yazdığı mektupta bilgi vermektedir. Şöyle ki o, gençliğinden Ehl-i Hak itikadında, İmamları, din âlimlerini sevdiğini ve onların doğru yola yönelttiklerini söylemektedir.⁷²

Serbedâri görüşler incelendiği zaman onların İmamet ve Mehdilik anlayışını benimsediklerini söylemek mümkün gözükmektedir. Ali

⁶⁷ Perhizkarî, a.g.m., s.32 vd.

⁶⁸ İbn Batuta, *Sefername-i İbn Batuta*, II, 434; Rızavi, Resûl, a.g.m., s.104-105.

⁶⁹ Hamidullah, Mustevfî, *Nüzhetü'l-Kulub*, be ihtimam Muhammed Debirsiyâkî, Tahran, Ketabhâne-i Tahûrî, 1336/1957, s. 184.

⁷⁰ Medenî, Muhammed Saîd, “Kıyam-i Sebedârân”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 133, 1376/1997, s.54.

⁷¹ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 613.

⁷² Semerkandî, Metlau's-Sa'deyn ve Mecmau'l-Bahreyn, s.154; Tarih-i Teşeyyo, s. 122.

Müeyyed dönemindeki uygulamalar bunu destekler niteliktedir. Hareketin Şiilikle olan bağlantısını gösteren başka bir delil ise sikkelerde On İki İmam isminin yazılmasıdır.⁷³ Onun zamanında, gün doğmadan Sahib-i Zaman'ın intizarı için bir at bekletilmekteydi.⁷⁴

Yönetime geldiklerinde Şii âlim ve eserlerin yetersizliğini hissettikleri için Lübnan'a bağlı Cebel-i Amil bölgesindeki Şii âlimlerle yazışarak onları bölgeye davet etmeleri hareketin Şia ile olan bağlantısı açısından önemli bir husustur.⁷⁵ Yine Ali Müeyyed Şia'nın önemli âlimlerinden biri olan Şehid-i Evvel'e (786/1384) bir mektup göndererek Horasan'a davet etmiştir. Mektubun metni özet olarak şu şekildedir: *"Kible sahiplerinin nazarları kendine bağlı olan şahsınıza şunu ulaştırmak isterim ki, Horasan Şiileri sizi kendilerinin kurtarıcısı görmekte, sizin fazilet deryanızdan feyz almak ve bu diyarda engin bilginizden yararlanmak istemektedirler. Emirü'l-Muminin şöyle buyurmaktadır. "Dinin sekteye uğraması âlimlerin ölümüdür. Biz kendi aramıza fetvalarına ve ilmüne itimat edilmesi mümkün olan ve ilmiyle bize nur bahşedecek şahsınızın etrafında toparlanmak ve bu yolda gitmek isteriz."*⁷⁶ Şehid-i Evvel Ali Müeyyed'in davetini kabul etmemiş, fakat cevap olarak onun adına hediye olarak *el-Lum'atü'd-Dimaşkiyye* adlı eserini yazmış ve Horasan göndermiştir.⁷⁷

Şeyh Hasan Cürî'nin Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından Şii olduğu gerekçesiyle Orğun şaha şikâyet edilmesi de hareketin Şiilikle olan bağlantısı gösteren diğer önemli bir husustur. Moğolların baskıları,

⁷³ Smith, John Masson, *The History of The Sarbadar Dynasty 1336-1381 A.D. And Its Sources*, Paris, Mouton 1970, s. 55 vd.

⁷⁴ Mehdi Ferhâni, Monferid, *Mohacerât-i Ulemâ-yi Şiâ ez Cebel-i Âmil be İran*, s. 68; (dipnot 90-91); eş-Şibî, a.g.e., s.154; Mirhand, *Ravzatu's-Safa*, V, 624.

⁷⁵ Meşkûr, *Tarih-i İran Zemin*, s. 247.

⁷⁶ Ajend, a.g.e., s. 199-200.

⁷⁷ Bkz. Şehid-i Evvel, Şeyh Ebî Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Cemaluddin Mekki el-Âmilî, *Lume-i Dimaşkiyye*, C. I-II, Farsçaya çev., Mohsin Ğureviyan-Ali Şirvânî, Kum 1390/2011; Muhammed Hüseyin el-Emani, eş-Şehidü'l-Evvel Fakihü's-Serbedârân, trc., Kemal es-Seyyid, Kum, 1995/1415.

köylüleri ya da zulme uğrayanları Şiiliğe dolayısıyla Mehdiliğe yöneltmiştir.⁷⁸

Şeyh Halife'nin mezhebi bağlılığına gelince, onun İsnâ Aşeriyeye'den olduğu tarihi kaynaklarca ifade edilmektedir.⁷⁹ Şeyh Rükneddin Alaüddeve ile yukarıda bahsi geçen tartışma konusu Şeyh Halife'nin Ehl-i Sünnet mezheplerinden olmadığını ifade etmektedir.⁸⁰ Diğer taraftan Şeyh Halife'nin öğrencilerinden olan ve öldükten sonra onun yerine geçen Şeyh Hasan Cûri'nin, taraftarlarına "Şimdi, gizlilik zamanıdır. Şeyh'in işaret ettiği vade gelecektir. O gün için hazırlanın"⁸¹ demesi de Şeyh Halife'nin mezhebi kimliği hakkında ipuçları vermektedir.⁸² Bu bilgilerden yola çıkarak denilebilir ki Serbedârilerin temel görüşleri Şiilik üzerine inşa edilmiştir.

7.2. Serbedârilerin Tasavvufla olan İlişkileri

Şiiliğin tasavvufla olan bağlantıları incelendiği zaman, Şia'nın sufilige muhalefet ettiği⁸³, bazen de Şia ile tasavvufun çok yakın ilişkilerinin olduğu söylenebilir.⁸⁴ Şiî hareketlerin tasavvufu refe-

⁷⁸ Rızavî, Resûl, a.g.m., s. 99 vd.

⁷⁹ Mirhand, V, 606; Ajend, a.g.e., s. 77.

⁸⁰ Ajend, a.g.e., s. 78.

⁸¹ Mirhand, *Ravzatü's-Safa*, V, 605.

⁸² Bu ifadelerden yola çıkarak Şeyh Halife'nin İsnâ Aşeriyeye'den olduğu ve 12. İmam'ın zuhur edeceğine inandığı belirtilmektedir. Bkz. Ajend. a.g.e., s. 79 vd.

⁸³ Rehdâr, Ahmet, "Tebyîni Tatavvurat-i Siyasi-i Tasavvuf ve Nisbet-i ân bâ Teşeyyo", *Mecelle-i Costarhâ-yi Siyasi-i Muasır*, Sayı: I, Yıl 1, Bahar ve Tabistan 1389/2010, s. 79-146; Pürcevâdi, Nasrullah, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev., Abdullah Kartal, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI, sayı: I, 2002, s. 234 vd.

⁸⁴ Şiiliğin tasavvufla olan ilişkisi için bkz. eş-Şîbî, Kamil, Mustafa, *Teşeyyo ve Tasavvuf tâ Âğaz Sede-i Devazdehhom Hicri*, çev. Alırza Zekaveti Karagözlü, Tahran 1387/2008, s.143 vd.; Seyyed Hossein Nasr, "Shi'ism and Sufism: Their Relationship in Essence and in History", *Religious Studies*, vol. 6, no. 3, Sep 1970, pp. 229-242; Hasan Hazreti-Monire Nâseh Setûde, "Tebyîn Nazarî Nehzetha-yî Şiî-Süfi der İran Karnha-yî Heftom ta Dehhom h.k", *Motallaâti Tarih-i İslâm*, sayı: 6, yıl 2, Payız 1389/2000, s.51-73; Nur Ali Tâbende, "Teşeyyo' ve Tasavvof ve Orfan", *Mecelle-i Buhâra*, sayı: 17, Fer verdin 1380/2001, s. 16-28.

rans olarak faaliyette bulunmaları pek alışıl gelmiş bir durum değildir.

On İki İmam Şiîliğinin tasavvufa yönelik muhalefeti, III./IX. asra yani On İkinci İmam'ın gayebet-i suğra'sı olarak isimlendirilen zamana kadar uzanmaktadır. Hüseyin Mansûr el-Hallâc'ın (309/922) yaşadığı dönemde, tasavvufa yönelik Şiî muhalefet, bizzat Hallâc'a karşı duyulan husumetle başlamıştır. Şiî geleneğe göre Hallâc, bir Şiiydi.⁸⁵ Fakat o, İmâmiye liderleri tarafından Kum'dan kovulmuş daha sonra Bağdat'ta İmâmiye'nin önemli şahıslarından olan Ebu Sehl en-Nevbahtî tarafından suçlanmıştır. Hallâc ile iki defa tartışan Ebu Selh⁸⁶ onun "rububiyet iddiacısı"⁸⁷ olduğunu Abbasi yöneticilerine ihbar eden bir kişidir ve bu durum onun öldürülmesine sebep olmuştur.⁸⁸

Şia'nın önemli âlimlerinden biri olan Şeyh Müfid (413/1022) de Hallâc'ın fâsık ve zındık bir kişi olarak bilindiğini zikretmektedir.⁸⁹ O, sadece Hallâcı değil, bütün sûfilere eleştirmektedir. O, sûfilere karşı bu tutumunu Şiî İmamiyye'nin sekizinci imâmı Ali er-Rızâ (203/818) ve onuncu imamı Ali el-Hâdî (254/868)'nin sözlerine dayandırmaktadır. Ali el-Hâdî'ye sûfiler hakkında bir soru sorulduğunda, o, şöyle cevap vermiştir: "Kim sûfi olduğunu iddia ederse, o ya bir sahtekârdır ya sapık bir kişidir ya da saf birisidir." Ali er-Rızâ ise, şu sözleriyle sûfilere karşı olumsuz tavrını daha açık bir şekilde ortaya koymuştur: "Kim bir sûfi ismini işitir ve söz konusu kişiyi, hem diliyle hem de kalbiyle reddetmezse, o bizim takipçimiz değildir. Kim de sûfilere aleyhinde konuşur ve onları tenkit ederse, onun bu davranışı Resulullah'la birlikte kâfirlere karşı savaşmakla eşdeğerdedir."⁹⁰

⁸⁵ Louis Massignon, *The Passion of al-Hallac*. Trans. H. Mason, (Princeton, 1982), C. I, s.322; Pürcevâdi, a.g.m., s. 134.

⁸⁶ Aştıyani, Abbas İkbâl, *Hanedan-i Nevbahtî*, Tahran 1311, s.114-115.

⁸⁷ Massignon, a.g.e., I, 325.

⁸⁸ Pürcevâdi, a.g.m., s.235.

⁸⁹ Şeyh Müfid, *el-Mesâilü's-Sağaniyye*, Kum 1413, s.58.

⁹⁰ Kevserî, *Ravzatü'l-Cenân*, Tahran 1390, I, 439-440.

Yalnız Şii İmâmların sûfiler aleyhine söyledikleri sözleri zikrederken değil, aynı zamanda özel sûfi teori ve pratiklerine karşı itiraz yönelterek tasavvufu eleştiren ilk İmâmî yazarlardan birisi, VI./XII. asrın ilk yarısında yaşamış olan Cemaleddin el-Murtazâ er-Râzî'di. er-Râzî'nin *Tebşiratü'l-Avâm fi Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm* adlı kitabı, farklı din ve İslâm mezheplerinin tanıtılması ve büyük oranda da eleştirisiyle ilgilidir. Kitabının 16. ve 17. bölümlerinde, er-Râzî, sûfi şeyhlerinin sözlerini eleştirir ve genelde tasavvufu reddeder. 16. bölümdeki eleştirisinin odağı, ittihâd inancı ve şeriatı küçümsemek, yani meşrû olmayan (antinomian) hareket ve davranışlardır. O, tenkidine, "Sûfiler Sünnîdir; Ebû Hanife, İsferyânî ve kerametleri reddeden Mutezile hariç, bütün Sünnîler ise kendilerinin evliyâ ve kerâmet sahibi olduklarını kabul eder"⁹¹ sözüyle başlar.

Her ne kadar Şii ulema tasavvufu eleştirseler⁹² de Serbedârî hareketinin manevi liderlerinden olan Şeyh Halife ve Şeyh Hasan Cûrî'nin sufi yaşantıları hakkındaki bilgileri değerlendirdiğimiz zaman harekette tasavvufun belirtileri görülmektedir. Nitekim Serbedârî devletinin kuruluş aşamasında katkısı olan tarikat, Şeyhiyye-Cûriyye silsilesidir. Bu çizgi Kübreviyye halifelerinden Hz. Ali'yi imametin şahsında kemale eren kişi olarak gören, imametin üç gereği hilâfet, verâset ve velâyetin Hz. Ali'de tecelli ettiğini ileri süren,

⁹¹ Cemaleddin el-Murtazâ er-Râzî'di. Râzî'nin *Tebşiratü'l-Avâm fi Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm*, Tahran 1313, s.122 vd.

⁹² Şii âlimler tasavvufa karşı çok sayıda eserler kaleme almıştır. et-Tihrani onlardan birçoğunun ismini belirtmektedir: 1. İsmâil b. Muhammed Hüseyin b. Muhammed Rıza b. Alâuddîn Muhammed el-Mazendarânî el-Hacûyî (1173/1760), *er-Redd ale's-Sufiyye*. 2. Ahmed b. Muhammed et-Tûnî el-Beşrevî, *er-Redd ale's-Sufiyye*, 3. es-Seyyid A'zam Ali el-Bennurî, *er-Redd ale's-Sufiyye*. 4. el-Emîr Muhammed Tâkî b. el-Emîr Muhammed Ali el-Keşmirî, *er-Redd ale's-Sufiyye*. 5. Hasan b. Muhammed Ali el-Yezdi, *er-Redd ale's-Sufiyye*. 6. Muhammed b. A'bd Ali b. Muhammed b. Ahmed Âl Abdilcebbar el-Kuteyfi, *er-Redd ale's-Sufiyye ve Hurafatihim*. 7. Muhammed Tahir b. Muhammed Hüseyin eş-Şirazi en-Necefi el-Kummi (1098/1687), *er-Redd ale's-Sufiyye*. 8. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Hürr el-Amilî, *er-Redd ale's-Sufiyye*. 9. es-Seyyid Deldâr Ali b. es-Seyyid Muhammed Muîn en-Nasirâbâdî (1235/1820), *er-Redd ale's-Sufiyye*. Bkz. Ağa Bozorg et-Tihrânî. *Ez-Zerîâ İlâ Tesânifi's-Şia*. Beyrut 2009, C. 10, s.154-156. 10. Mukaddes Erbedilî, *Hadikatü's-Şia*. byy. 1361/1982. Erdebilî eserinde tasavvufa geniş yer vermekte ve onu birçok yönüyle tenkit etmektedir. s.558-606.

bu nedenle de Şii olmakla itham edilen Alâüddevle-i Simnânî'nin talebeliğini yapmış insanlar tarafından şekillendirilmiştir.”⁹³

Çünkü bu şahıslar, özellikle Şeyh Halife'nin zühd hayatı yaşadığı, Şeyh Hasan Cürî'nin de hayatının bir dönemini zühd hayatı yaşayarak geçirdiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan bu dönemde bölgedeki sufi yaşamın toplum nezdinde belirgin bir hal aldığı söylenebilir. Bu nedenle Serbedâriler tasavvuf-Şiilik karışımı bir hareket olarak nitelendirilmektedir.⁹⁴

Serbedârî hareketinin tasavvufî bir hareket olarak isimlendirilmesinin sebeplerinin başında Moğolların sosyo-politik baskıları karşısında Şia'nın bir içe kapanma ya da sufiliği bir kalkan olarak kullandığı muhtemeldir. Başka bir ifadeyle bu dönemdeki hareketler, Şiilik, tasavvuf kisvesine bürünerek⁹⁵ Moğollara karşı bir birliktelik oluşturmuş, irfanî yaşamla bütünleşmiştir.⁹⁶ Serbedârî hareketinin Şii-süfî bir hareket olarak görülmesi daha çok hareketin manevi kanadının liderleri olan Şeyh Halife ve onun öğrencisi Şeyh Hasan Cürî'nin etkilerinin sonucudur.

Yine 14. yüzyıllarda bölgedeki hareketlerin din ve özellikle Şii mezhebi ve tasavvufla iç içe ve Batı Avrupa'daki ortaya çıkan hare-

⁹³ Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2008, s. 143; A. Bausani, “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din”, trc. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, yıl, 2002, sayı 32'den ayrı basım, s. 228-229.

⁹⁴ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, s.142; Şii-tasavvuf ilişkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Mohsin Elvîrî, *Zendegi-i Ferhengi ve Endişe-i Siyasi-i Şiiyan ez Sokûti Bağdad tâ Zuhuri Safeviyye (656-907 h.)*, Tahran 1386, s. 265 vd.

⁹⁵ Petruşevski, İ. P., *Nehzet-i Serbedâran der Horasan*, çev. Kerim Keşâverz, İntişarat-i Peyam, Baskı 3, 1351/1972, s.13.

⁹⁶ Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, “İlel ve Engîzehâ-yi Nehzet-i Serbedârân”, *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 27, Tabistan 1369/1990, s.182-83.

ketlerle benzerlikleri ⁹⁷ olduğunu savunan bir bakış açısı da bulunmaktadır.⁹⁸

8. SONUÇ

Bünyesinde Şiiliği ve tasavvufî yaklaşımları barındıran Serbedârî hareketinin ortaya çıkış sebebinin Moğolların bölgedeki siyasi ve ekonomik baskılarında aramak gerek. Başlangıçta siyasi bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan Serbedârîlikte İmamet, Mehdilik gibi inançların mevcut olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte Serbedârî hareketinin hem Şii hem de tasavvufî olan bağlantıları göz önüne alındığında bu hareketin birçok yönünün ortaya çıktığını görürüz. Serbedârî liderlerinden Şeyh Halife ve öğrencisi Hasan Cûri'nin sufi yaşamları bu konuda en önemli delili teşkil etmektedir. Serbedârî yöneticiler iktidara gelmek için şeyhlerin gücünden yararlanmış iktidarları döneminde kendilerine engel teşkil ettikleri için şeyhleri ve taraftarlarını öldürmekten bile çekinmemişlerdir.

Bu bağlamda Serbedârî devletini yönetenlerin siyasi maksatlarla tasavvuf erbabını kullandıklarını görmekteyiz. Aynı zamanda büyük kesimi köylüler, sanatkârlar tarafından oluşturulan bu hareketi orta asırlardaki feodal baskısına karşı bir halk ayaklanması olarak da değerlendirmek mümkündür.

Hareketin özellikle iktidar kanadının Şiiliğe yönelmesi, Şii ulemanın desteklenmesi politikası, On İki İmam'ın isimlerinin sikkelerde kullanılması, on ikinci imam Mehdi'nin gelişi için hazır at bulundurulması ise hareketin tasavvufî bakış açısından ne kadar uzakta olduğunu göstermektedir.

⁹⁷ Petruşevski, a.g.e, s. 13-14.

⁹⁸ Serebdârîlerin din ve devlet anlayışları hakkında bkz. Fethî Niyâ, Mehdi, "Rabite-i Dîn ve Doulet Nezdi Serbedârân", *Mecelle-i Tarih der Ayine-i Pejuhişi*, sayı: 3, Payız 1388/2009, s.181-208

Serbedârî hareketinin fikri ve siyasi yapısı Horasan sınırlarını aşmış, Mazendaran, Gilan, Kirman, Tebriz, Semerkand bölgelerinde etkili olmuş birçok hareketin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahençi, Azer, “Beresi-i Avamil-i Muesser der Nehostin Merhele ez Conbeş-i Serbedârân-i Horasan tâ Teşkil-i Doulet”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyyat ve Ulum-i Ensani Danişgah-i Tahran*, sayı: 76, Zemistan 1384, s. 117-138.
- Ajend, Yakub, “Serbedârân-i Tebriz”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 115, 1365/1986, s.18-20.
- Ajend, Yakub, “Serbedârân-i Semerkand”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 8, Aban 1363/1984, s.25-27.
- Ajend, Yakub, *Kıyam-i Şiî Serbedârân*, Tahran, 1363/1984.
- Aştıyani, Abbas İkbâl, *Hanedan-i Nevbahti*, Tahran 1311/1932.
- Aştıyânî, Abbas İkbâl, *Tarih-i Moğol ve Evâil-i Ayyam-i Timuri*, Tahran 1367/1988.
- Âyeti, Abdilmuhammed, “Serbedârân”, *Mecelle-i Amuzeş ve Pervereş*, sayı: 120, Behmen 1349/1970, s. 6-11.
- Baymatof, Lokman, “Pejuheşha-yî Bartold der Bare-i Serbedârân-i Semerkand”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 164, Hordad 1379/2000.
- Baymatof, Lokman, “Serbedârân-i Semerkand”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 145, Şehriver 1377/1998, s. 31-35.
- Baymatof, Lokman, “Tahkikati-i der Bare-i Serbedârân-i Semerkand”, *Mecelle-i Keyhan Ferhengi*, sayı: 163, Ordibeheşt 1379/2000, s. 46-47.
- Caferyan, Resul, *Tarih-i Teşeyyo der İnan-ez Ağaz ta Tulu’ Douleti Safevi*, Tahran 1390/2011.
- Daniş, Mehrzad, “Serbedârân: Hikayet-i Zamane”, *Hiredname-i Hemşehrî*, sayı: 36, Dey 1388/2009, s. 126-127.

- Dehbâşî, Ali, “Serbedârân-i Horasan ve Mazendaran”, *Mecelle-i Buhara*, sayı: 2, Mehr 1377.
- Eflakiyan Mecid-Mehdi Pişvâyî, “Avâmil-i Muessir-i Vurud ve Gostereş-i Teşeyyo İmamî der Beyhak (Sebzvar) ez Âğaz tâ Hamle-i Moğol”, *Mecelle-i Tarih der Ayine-i Pejuheş*, sayı: 1, Bahar 1390/2011, s.39-63.
- Emin Seyyid, Ali, “Evza’î Siyasi-i Sebzvar Ba’d ez İslam”, *Mecelle-i Vahîd*, sayı: 240-241, Mehr 1357/1978.
- eş-Şibî, Kamil, Mustafa, *Teşeyyo ve Tasavvuf tâ Âğaz Sede-i Devazdehhom Hicri*, çev. Alırıza Zekavetî Karagözlü, Tahran 1387/2008.
- Farsiani, Madjid *Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1978.
- Fethî Niyâ, Mehdî, “Rabite-i Dîn ve Doulet Nezdi Serbedârân”, *Mecelle-i Tarih der Ayine-i Pejuhişi*, sayı: 3, Payız 1388/2009, s.181-208.
- Gadirî, Emîr, “Hatire-i Tersnak Tamaşa-yi Serbedârân: İntikâm”, *Hiredname-i Hemşehrî*, sayı: 36, Dey 1388.
- Hakikat, Abdirrafi’, “Nehzet-i Serbedârân”, *Mecelle-i Vahîd*, sayı: 33, Şehrîver 1345, s. 744-751.
- Hakikat, Abdirrafi’, *Conbeşha-yi Mezhebî der İran- ez Kohnterîn Zaman ta Tarih-i Asrî Hazer*, c. III, Tahran 1377/1998.
- Hakikat, Abdirrafi’, *Tarih-i Conbeş-i Serbedârân*, Tahran 1360/1981.
- Hakikat, Abdurafi’, *Kiyam-i Sebedârân*, İntişarat-i Hamegam, byy.1359/1980.
- Hal’taberî, Allahyar, “Ayâ Abdurrazzak Ağâzgeri Kiyam-i Serbedârân est?”, *Mecelle-i Şenah*, sayı: 2, Tabistan 1365/1986, s. 80-94.
- Hallac, Omîd, *Conbeşha-yi Millî İraniyan: Kiyam-i Sebedaran-i Horasan*, Tahran 1389/2010.
- Handmir, Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed (941/1535), *Habibi’s-Siyer fi*

- Ahbari Efradi'l-Beşer*, zîr-i nazar Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran, Kitâbfuruş-i Hayyam, 1362/1983.
- Hasan Hazreti-Monire Nâseh Setûde, "Tebyîn Nazarî Nehzetha-yî Şii-Sûfi der İran Karnha-yî Heftom ta Dehhom h.k", *Motalaâti Tarih-i İslâm*, sayı: 6, Payız 1389/2000, s.51-73
- Haşimi, Asger, "Serbedârân Hergez Nemîmired", *Hiredname-i Hemşehrî*, sayı: 36, Dey 1388, s. 126-127.
- Hicrî, Mohsin, *Serbedârân*, Tahran, İntişarat-i Medrese, 1392/2012.
- Hüseyin Hüseyiniyan Mukaddem- Mansur Dadaşnejad-Hüseyin Muradî Neseb-Muhammed Rıza Hidayetpenah, *Tarih-i Teşeyyo*, Kum 1386/2007
- Hüseyinî, Hüseyin, "Ey Hemecû Serbedârân", *Neşriyye-i Moşkat*, sayı: 1, Payız 1361.
- Karagözlü, Muhammed, "Giyam-i Serbedârân-i Kirman", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 149, Behmen 1377, s. 43-45.
- Louis Massignon, *The Passion of al-Hallac*. Trans. H. Mason, (Princeton, 1982),
- Marâşî, Mirseyid Zahiruddin b. Seyyid Nasiruddin, (892/), *Tarih-i Taberistan ve Ruyân ve Mazendaran*, mkd. M. C. Meşkûr, be kuşuş Muhammed Hüseyin Tesbihî, byy., 1345/1966.
- Medenî, Muhammed Saîd, "Kiyam-i Sebedârân", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, sayı: 133, 1376/1997, s. 54-59.
- Medenî, Muhammed Said, "Kiyam-i Serbedârân", *Mecelle-i Keyhan Ferhengî*, Sayı 133, Hordad-Tir, yıl 1376, s. 54-59.
- Merçil, Erdoğan, "Serbedârî", *DİA*, XXXVI, 549-555.
- Meşkûr, Muhammed Cevad, *Ferheng-i Fırak-i İslamî*, Meşhed 1996.
- Meşkûr, Muhammed Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran 1366/1987.
- Mirhand, Mirmuhammed Seyyid Burhaneddin, (903/1498), *Ravzatü's-Safâ*, Tahran 1339/1960.
- Mohsin Elvîrî, *Zendegî Ferhengi ve Endişe-i Siyasi-i Şiyan ez Sukuti Bağdad tâ Zuhuri Safeviyye (656-907 h.)*, Tahran 1386/2007.
- Monferid, Mehdi Ferhanî, *Mohacerat-i Ulema-yi Şia ez Cebel-i Amil be İran*, İntişarat-i Emîr Kebîr, Tahran 1377/1998.

- Muhammed Hüseyin el-Emani, *eş-Şehidü'l-Evvel Fakihü's-Serbedârân*, trc., Kemal es-Seyyid, Kum, 1995/1415.
- Muhammedî Ahvâzî, Mustafa, "İbn Sukkeyt Muallimi Serbedârân", *Mecelle-i Ferheng-i Kevser*, Sayı: 37, Ferverdin 1379, s. 49-55.
- Muradî Neseb, Hüseyin, "Doulet-i Serbadârân ve Tahavvulati Siyasî, İctimai ve Ferhengî der Karni Heştom", *Mecelle-i Tarih Der Ayine-i Pejuheş*, Sayı: 4, Zemistan: 1382, s. 143-166.
- Mustafa Muhammedî Ahvazî, "İbn Sükeyt: Muallim-i Serbedârân", *Mecelle-i Ferheng-i Kevser*, sayı: 275, s.49-56.
- Nazarî, Saîd, "Berresîû Rivayati Koştari Timur der Sebzevar", *Mecelle-i Tarih ve Ferheng*, sayı: 89, Payız ve Zemistan 1391/2012, s.85-97.
- Nesiryan, Yedullah, *Şiiliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1970-1971.
- Nur Ali, Tâbende, "Teşeyyo' ve Tasavvof ve Orfan", *Mecelle-i Buhâra*, sayı: 17, Ferverdin 1380/2001, s. 16-28.
- Pakniyâ, Abdilkerim, "Şehid-i Evvel Pasdari Harim-i Teşeyyo", *Mecelle-i Mobelliğân*, Sayı: 99, Dey ve Behmen: 1386, s 167-180.
- Perhizkârî, Seyyid Ruhullah, "Nakş-i Douleti Şii-i Serbedârân-i Horasan der Gostereş Teşeyyo ve Temedduni İslamî", *Mecelle-i Tarih Ferhengî ve Temedduni İslamî*, sayı: 13, Zemistan 1392/2013, s. 31-50.
- Pervîz, Abbas, "Serbedârân", *Mecelle-i Berresihâ-yi Tarihi*, sayı: 23-24, Azer ve İsfend 1348/1969, s. 101-118.
- Petruşevski İ.P., *Nehzet-i Serbedârân-i Horasan*, çev., Kerim Keşâverz, İntişarat-i Peyam, byy. 1351/1972.
- Pürcevâdî, Nasrullah, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev., Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: I, 2002, s. 235-242.
- Rabat Cezî, Mecîd, "Tarih-i İctimai-î Şiiyan-i İran ve Irak der Nime-i Evvel Karn-i Heştom Hicrî", *Mecelle-i Tarih der Ayine-i Pejuheş*, sayı: 14, Tabistan 1386/2007, s. 97-128.

- Rehdâr, Ahmet, “Tebyîni Tatavvurat-i Siyasi-î Tasavvuf ve Nisbet-i ân bâ Teşeyyo”, *Mecelle-i Costarhâ-yi Siyasi-î Muasıf*, sayı: 1, Bahar ve Tabistan 1389/2010, s. 79-146.
- Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, “Hâce Abdurrazzak Serbedârî”, *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 34, Bahar 1371/1992, s.143-148.
- Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, “İlel ve Engîzeha-yi Nehzet-i Serbedârân”, *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 27, Tabistan: 1369/1990, s.179-184.
- Reisüssâdât, Seyyid Hüseyin, “Şeyh Halife”, *Mecelle-i Moşkat*, sayı: 28, Payız: 1369/1990, s.143-147.
- Rızavi, Resûl, “Mehdeviyyet der Miyan Serbedârân”, *Mecelle-i Meş-riki Mevud*, sayı: 3, Payız 1386/2007, s. 99-110.
- Ruhânî, Seyyid Kâzım, “Înikâsi Nehzet-i Serbedârân der Cihani İslam”, *Mecelle-i Keyhan Endişe*, sayı: 30, Hordad-Tîr 1369/1990, s. 95-120.
- Ruhânî, Seyyid Kâzım, “Tahlil-î ber Nehzet-i Serbedârân”, *Mecelle-i Keyhan Endişe*, sayı: 27, Azer ve Dey 1368/1989, s. 90-108.
- Sadrzade, Minou, “Tahlil-î ber Mahiyet-i Hokumet-i Serbedârân-i Beyhak”, *Mecelle-i Tarih Pejuheşi*, Sayı: 20, Payız: 1383, 100-112.
- Seyyed Hossein Nasr, “Shi’ism and Sufism: Their Relationship in Essence and in History”, *Religious Studies*, vol. 6, no. 3, Sep 1970, pp. 229-242.
- Seyyid Kazım, Ruhani, “Înikas-i Nehzet-i Serbedârân der Cihani İslam”, *Mecelle-i Keyhan Endişe*, Sayı: 30, s.95-120.
- Seyyid Rıza Niyazmend, *Şîa der Tarihi İran*, Tahran 1383/2004.
- Shivan, Mahendrarajah, “The Sarbadars of Sabzavar: Re- Examining Their ‘Shi’a’ Roots and Aleeged Goal to ‘Destroy Khurasanian Sunnism’”, *Journal of Shia’a Islamic Studies*, Autumn 2012, Volum, V. No 4, pp. 379-402.
- Smith, John Masson, *The History of The Sarbadar Dynasty 1336-1381 A.D. And Its Sources*, Paris, Mouton 1970.
- Şahin, Hanefi, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, Erzurum 2008.

Şaneçi, Kazım Modir, “Hükümet-i Şii Serbedârân”, *Yadname-i Ebu'l-Fazl Beyhakî*, Meşhed 1350/1971, s.633-667.

Şeriat Terşizî, Celal, “Serbedârân”, *Mecelle-i Name-i Astan Kudüs*, sayı: 37, 1347/1968, s. 148-159.

Şeyh Müfid, *el-Mesâilü's-Sağaniyye*, Kum 1413.

Tarakkî Erdekânî, Hamîde, “Serbedârân-i Ser Be Dar”, *Mecelle-i Ferheng-i Pûya*, Sayı 15, Zemistan: 1388, s.45-50.